

"פתאום קם אדם בבוקר ומרגיש כי הוא עם, ומתחיל ללכת"

על זהות יהודית בזמננו ובכלל

מיכאל אברהם

אם יש קיבוצים שלא יודעים מה זה יום כיפור, לא יודעים מה זה שבת ולא יודעים מה זה מקווה. מגדלים שפנים וחזירים. יש להם קשר עם האבא שלהם? ... מערך? מערך זה דבר קדוש? הם ניתקו את עצמם מכל העבר שלנו ומבקשים תורה חדשה. אם אין שבת ואין יום כיפור, אז כמה הוא יהודי?

(נאום השפנים" של הרב שך, יד אליהו, 1990)

המאמר הזה נכתב ממש בימים שבהם התפוצץ עוד משא ומתן בינינו לבין הפלסטינים, אלא שהפעם שאלות הזהות שהביאו לכך קרובות הרבה יותר אל פני השטח. העילה העיקרית לפיצוץ מבחינת ישראל הייתה הדרשה להכיר במדינת ישראל כמדינה יהודית. דרישה זו נענתה, בין היתר, בטיעונים של גורמים פלסטיניים ואחרים, שדורשים מאתנו קודם כול להגדיר מהו ומיהו יהודי בעינינו לפני שאנחנו דורשים זאת מאחרים. במסגרת זו, יש שמציגים אותנו כצאצאי הכוזרים, ובכך מערערים על האוטנטיות ההיסטורית של הנרטיב היהודי, כלומר על כך שאנחנו אכן ההמשך הטבעי של היהודים הקדומים שחיו כאן בארץ ישראל. מנגד, הפלסטינים מציגים גם הם זהות לאומית היסטורית (הזויה משהו) כבסיס לטיעוניהם. דוגמה משעשעת במיוחד מצאתי בכתבתו של אלדרד בק, שמתאר שיחה של השרה ציפי לבני, שממונה מטעם ממשלת ישראל על המשא ומתן עם הפלסטינים, עם סאיב עריקאת, הממונה על המשא ומתן מהצד הפלסטיני:

חברי המשלחת הישראלית הגדולה לוועידת הביטחון במינכן נדהמו אמש, כאשר חבר הצוות הפלסטיני למשא ומתן עם ישראל, סאיב עריקאת, הטיח

הכותב הוא
ר"מ במכון
הגבוה לתורה,
אוניברסיטת
בראילן

בלבני שהוא ובני משפחתו כנענים וגרו ביריחו 3,000 שנה (!?) לפני שהגיעו לעיר בני ישראל בהנהגת יהושע בן נון. במהלך דיון על תהליך השלום במזרח התיכון שבו השתתפו השניים, החל עריקאת לדבר על הנרטיבים ההיסטוריים השונים של שני הצדדים, הישראלי והפלסטיני, וטען שהפלסטינים והוא כנציגם הם למעשה צאצאיהם של הכנענים ולכן יש להם יותר זכויות על אדמות פלסטין מאשר ליהודים. לבני השיבה שישראל והפלסטינים לא צריכים לשאול איזה נרטיב צודק יותר, אלא איך בונים עתיד. ”אני לא מסתכלת על הסדר לשלום בצורה רומנטית. הציניות מסוכנת לא פחות מהנאיביות. ישראל רוצה בשלום כי זה אינטרס שלה.¹

מעבר לטיעון הפרקטי, ישנה תחושה שלבני מנסה להימנע מהדיון המביך הזה מפני שהיא חושבת שזהות לאומית היא במהותה סוג של נרטיב, ולכן דיון על אודותיה אינו רלוונטי. אין כאן צודק ולא צודק, שכן כפי שמקובל כיום לחשוב כל עם מכונן את זהותו שלו ואין רשות לאף אחד אחר לעשות זאת עבורו. רבים יאמרו שגם בזהות היהודית ישנם חורים שממלאים על ידי נרטיבים שונים (אם כי במידה שונה מאוד מהדרוגמה הפלסטינית). טענותיהם של גולדה מאיר, בנציון נתניהו ורבים אחרים, שלפיהן אין דבר כזה עם פלסטיני, נשמעות היום מיושנות מאוד – לא בגלל ממצאים היסטוריים כלשהם, אלא משום שעם ולאום הם מושגים שמוגדרים רק דה-פקטו.

שאלות הוזהות, ההיסטורית והתרבותית, מסרבות להרפות מאתנו. הן זוקפות קומה ותוקפות אותנו שוב ושוב. דומה כי אין כמעט מקום בעולם שבו שאלות של זהות לאומית מעסיקות את האנשים באורח כה קיומי כמו אצל היהודים, וכמובן גם בישראל. אפשר אולי למצוא ויכוחים בשאלה אם אדם הוא, למשל, בלגי אותנטי או לא, אבל בעיקר ככלי ניגוח של יריבים, או כחלק מהרומנטיקה של תנועה לאומית-לאומנית. קשה אפילו לדמיין קבוצה או אדם שמתחבטים התחבטות קיומית בשאלת היותם בלגים, או לובים, אמיתיים ואותנטיים.

אם ניטול כדוגמה את הזהות האישית שלנו, איש מאתנו אינו מתלבט בה, כמו שאני אני מתלבט בשאלה: האם אני מיכאל אברהם אמיתי, ובמה בעצם אני מיכאל אברהם? מהי הגדרתו של מיכאל אברהם, והאם אני עונה לה? הזהות האישית היא מובנת מאליה ואינה זקוקה להגדרות. הדבר נכון גם כאשר לזהות המשפחתית. כל אדם ששייך למשפחת אברהם הוא פשוט כזה, וזהו. תהיות על קריטריונים והגדרות בהקשרים אלו נראות הזויות. אני מתרשם שכרוב העמים כך הוא גם כאשר לזהות לאומית. היא פשוט שם, וזהו. אז מה יש בה, בזהות היהודית, שחוזר ומטריד אותנו באופן קיומי כל כך? האם אפשר בכלל לנהל דיון קונסטרוקטיבי ואינטליגנטי בנושא הזה?

במאמר זה אנסה לתאר את הבעייתיות המתודולוגית שכרוכה בדיון על זהות יהודית, ולהציג ניתוח של הסוגיה ומשמעויותיה שמבוסס על השכל הישר מחד גיסא והוא אנליטי-אפריורי מאידך גיסא. לכן לא אכנס לפרטים ולניואנסים כדי שלא לאבד את התמונה הגדולה, וארשה לעצמי להשתמש בהכללות שנראות לי סבירות בלי להיזקק למקורות ספציפיים, תורניים או מההגות הכללית. ההיזקקות שלי לאקטואליה, ובפרט

1 אלדר בק, "קרי: ביטחון ישראל – אשליה, החרם בפתח", <http://www.ynet.net>, 1.2.2014, <http://www.ynet.net/articles/0,7340,L-4483419,00.html>

לפוליטיקה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, אינה נעשית כאן למטרות פולמוסיות אלא להדגמת טענות שיעלו בדבריי. איני מביע כאן עמדה באשר לסכסוך עצמו ולאופני פתרונו.

הדיון התרבותי-פילוסופי והדיון ההלכתי-תורני

המושג העיקרי בכותרת הדיון, זהות יהודית, הוא עמום. אפשר לנהל את הדיון לגבי לפחות בשני מישורים: א. זהות לאומית יהודית במובן הפילוסופי-אתני-תרבותי; ב. זהות יהודית במובן התורני-הלכתי (רבים לא יקבלו כלל את ההנחה שאלו שני דיונים שונים). זה כמובן מתקשר לשאלה (העקרה לדעתי) אם יהדות היא דת או לאום, שגם בה לא אגע כאן. אלו אינם רק שני דיונים שונים, אלא הם מבטאים שתי מתודות דיון שונות: האם לנהל את הדיון במערכת המושגית הכללית יותר או במערכת התורנית-הלכתית?

בכלל, זהויות דתיות קלות יותר להגדרה מאשר זהויות לאומיות. הסיבה לכך היא שהזהויות הדתיות מבוססות על נורמות וערכים משותפים, ובפרט על מעשים ואמונות מחויבות (אמנם בעלי גוני פרשנות שונים; שום דבר בחיים לא ממש פשוט).² לעומת זאת, זהות לאומית היא מושג אמורפי יותר, והיא מבוססת על היסטוריה, טריטוריה, תרבות, דת, שפה, תכונות אופי מסוימות ועוד, או תמהילים כלשהם של כל אלו. בדרך כלל זהות לאומית אינה מתקשרת לעקרונות מחשבתיים או מעשיים משותפים, ובוודאי לא לעקרונות שייחודיים לעם ספציפי דווקא. אבל תרבות, שפה, מאפיינים פסיכולוגיים כאלה או אחרים הם משתנים שאינם חד-משמעיים, וברוב המקרים הם יכולים להיות משותפים גם ללאומים אחרים. יתר על כן, חלק מהמאפיינים הללו משתנים עם הזמן, ואדם או חברה יכולים לאמץ או לנטוש כמה מהם. אז מה מכל אלה הוא קריטריון הכרחי לזהות לאומית?

גם בהקשר היהודי זהו המצב. די קל להגדיר את הזהות היהודית הדתית. מי שמחויב לקיום מצוות הוא בעל זהות יהודית. כמה מצוות צריך לקיים? זו שאלה סבוכה יותר, והיא הולכת ומסתבכת בדורנו המורכב, אבל זוהי שאלה מסדר שני. מחויבות עקרונית למצוות היא הגדרה מספיקה לצרכינו.³ יתר על כן, בהקשר ההלכתי שאלת הזהות, גם זו הדתית, אין לה חשיבות. יש הגדרה הלכתית די ברורה לגבי כל סוגי המחויבויות הדתיות, כלפי מי הן פונות ומי מחויב בהן. שאלות של זהות דתית אינן עולות באופן ישיר בעולם המושגים התורני-הלכתי.

אם לשאלת הזהות הדתית אין חשיבות הלכתית, קל וחומר שאין חשיבות הלכתית לשאלת הזהות הלאומית. מהי ההשלכה ההלכתית של הקביעה שקבוצה כלשהי היא

2 תהליך החילון מעורר בעיות של זהות דתית שעברה סקולריזציה (האם יש משמעות לפרוטסטנטי, מוסלמי, קתולי, חילוני?).

3 אם בהגדרות עסקינות, אזי טיבן של המצוות שבהן מדובר והמוטיבציה לקיומן חשובים מאוד. גם אם ההלכה דורשת התנהגות מוסרית, לא סביר להגדיר יהדות על הבסיס הזה שכן הוא משותף לכל באי עולם. אפילו מצוות שאינן בעלות אופי מוסרי, כמו יישוב ארץ ישראל, אינן יכולות להגדיר זהות יהודית דתית; הרי מעשה זה קיים גם אצל מי שאינו מגדיר עצמו חלק מהדת היהודית, ובמקרים רבים המוטיבציה לקיומו נובעת מאותו מקור כמו בהתעוררויות לאומיות אצל עמים אחרים.

בעלת זהות לאומית יהודית? בהלכה יש משמעות לשאלה מי מקיים או אינו מקיים מצוות, ועוד יותר לשאלה מי חייב או אינו חייב לקיים אותן. לשאלת הזהות אין תשובה הלכתית ברורה, ואין לה מצד עצמה השלכות הלכתיות ישירות.

מבחינה הלכתית, יהודי הוא מי שנולד לאם יהודייה או שהתגייר כהלכה.⁴ זוהי זהותו במובן ההלכתי, ואין זה משנה מה הוא עושה, ובפרט אם הוא מקיים או אינו מקיים מצוות. מבחינה הלכתית הוא כמובן חייב לקיים אותן, ואפשר לדרון בשאלה אם מי שאינו עושה זאת הוא עבריין ומה צריך להיות עונשו. אבל לשאלת הזהות שלו אין חשיבות. ביטויים כמו "יצא מכלל ישראל" הם בעיקרם מטפוריים, ואין להם השלכה מעשית של ממש בהלכה. וגם אם יש להם משמעות כלשהי, ההלכה מגדירה אותם לפי הקריטריונים הטכניים שלה.

זהות לאומית: ההבחנה בין הסכמיות למהותנות

עד כאן עסקנו בשאלות הזהות מנקודת המבט ההלכתית-דתית. מנקודת המבט הפילוסופית הכללית, העניין העיקרי הוא בזהות הלאומית ולא בזה הדתית. כבר הזכרתי שזהות לאומית בכלל היא מושג עמום וקשה להגדרה. כאן אעמוד בעיקר על שני קטבים קיצוניים באשר להגדרת הזהות הלאומית: הגישה ההסכמית (קונוונציונליסטית) והגישה המהותנית (אסנציאליסטית).

שאלת הלאומיות והזהות הלאומית היא שאלה חדשה ומודרנית במהותה. בעבר הרחוק, מסיבות שונות, אנשים כמעט לא שאלו את עצמם מהי זהותם הלאומית וכיצד להגדיר אותה. העולם היה סטטי יותר, אנשים לא עשו הרבה שינויים בחייהם, וכמעט לא היו צריכים לעמת את זהותם עם זהויות מתחרות. ספק אם היה בתודעתם מושג מובחן של זהות לאומית, וגם אם היו שינויים בזהות הזאת הם באו מאליהם ובאופן טבעי ולא מודע. הזהות הלאומית הייתה טבעית, כמו הזהות האישית והמשפחתית שהווכרו למעלה. הרקע הדתי תרם גם הוא לעניין, שכן לרוב האנשים הייתה זהות דתית. בעולם הקדום יותר שררה תפיסה שהמלוכה היא מתת אלוה למי שנולד למלוך, וכך גם הזהות הלאומית והדתית והשיוך שלנו אליה. כל אלו נבראו עם העולם בששת ימי בראשית, ונתפסו כטבעיים ומובנים מאליהם.

בעידן המודרני, עם התעוררות הלאומיות באירופה בפרט ובעולם בכלל, החלה לצוץ השאלה במלוא עוצמתה. הקושי להגדיר את הזהות הלאומית הניב תשובות שרובן עומדות בין שני קטבים: הראשון הוא הקוטב הקונוונציונליסטי, שרואה בזהות הלאומית משהו שישודו בהסכם כמעט שרירותי. אם קבוצה כלשהי רואה את עצמה כעם – לפחות אם הדבר מחזיק מעמד זמן מסוים – כי אז מדובר בעם. בשנת 1953, בעקבות הקמת המדינה, תיאר זאת המשורר אמיר גלבוץ כך: "פתאום קם אדם כבוקר ומרגיש כי הוא עם, ומתחיל ללכת". הקוטב השני הוא תפיסות מהותניות שרואות בזהות הלאומית משהו טבעי ומובנה, בדיוק כמו הזהות האישית. כשתוהים יותר על טיבו של אותו יסוד "טבעי" המקמקם, הלאום, הרומנטיקנים מגיעים לפעמים למטפיזיקה. לפי

4 אמנם הגיור גם הוא תהליך שנוי במחלוקת מסוימות, כמו סוגיות הלכתיות רבות אחרות, אך לצרכינו די לנו בזה.

גישות אלה, ללאום יש קיום מטפיזי במובן כלשהו, מעין אידאה אפלטונית, והפרטים שמרכיבים את הלאום נכללים בגישות הזאת בגלל זיקתם המטפיזית אליה. כל סוס שייך לקבוצת הסוסים בלי שיהיה צורך להגדיר במפורש מהי סוסיות. הוא פשוט סוס, וזהו. כך בתפיסה המהותנית גם כל בלגי שייך לקבוצת הבלגים בלי להתחייב להגדרות כלשהן – לא רק משום שקשה להציע הגדרות, אלא משום שאין בכך צורך. הזהות הלאומית היא מושג טבעי בדיוק כמו הזהות האישית והמשפחתית.

חשוב להבין שמילותיו של אמיר גלכובע שמתארות את ההתעוררות הלאומית יכולות היו להיכתב גם במסגרת התפיסה המהותנית-מטפיזית, אלא שכאן יהיה מדובר בהתעוררות חווייתית, שבה פתאום חודרת למודעות של האנשים אותה מציאות מטפיזית שהייתה רדומה קודם לכן. היא מתעוררת בהם והם רוצים לממש אותה בפועל, במובנים מוסדיים, פוליטיים וחברתיים קונקרטיים. פתאום קם אדם ומרגיש את העובדה המטפיזית (שהייתה נכונה מאז ומעולם) שהוא עם, ומתחיל ללכת. ברומנטיקה של ההתעוררות הלאומית האדם קם במובן של התעוררות מתרדמה, שלא כתפיסה ההסכמית, שבה הקימה מתפרשת כהתרוממות מהקרקע לשם התחלת הצעידה. במובנים אלו, הוויכוח הוא בשאלה אם הקימה היא התעוררות או היווצרות.

זהות לאומית: הגישה ההסכמית וביטוייה

בצד ההסכמי של המפה עומדים הוגים כגון בנדיקט אנדרסון, בספרו המשפיע קהילות מדומיינות (1983), ורבים אחרים בעקבותיו. אלו כופרים בקיומו של תוכן מהותי של מושגים כמו לאום וזהות לאומית. בעלי גישה זו רואים בלאום סוג של פיקציה שרירותית שנוצרת ומתגבשת בתודעה של קבוצות כלשהן במהלך ההיסטוריה (בדרך כלל המשותפת) שלהן. חשוב להבין שאין בכך כדי לומר שההתעוררות הזאת אינה בת-תוקף, או שאפשר לזלזל בדרישותיה ובטענותיה. בהחלט לא. הזהות הלאומית קיימת כעובדה פסיכולוגית והיא חשובה לאנשים, וככזו רבים סבורים שהיא זכאית ליחס של כבוד. אבל מבחינה מהותית מדובר במשהו שרירותי. כדי לחדד את המשמעות של גישה זו, אייחד כאן כמה פסקאות לאקטואליה.

דוגמה בוטה לגישה ששייכת לאסכולה ההסכמית היא תפיסתו של פרופ' שלמה זנד. זנד הוא היסטוריון מאוניברסיטת תל-אביב, שנמנה בעבר עם חוגי מצפן ומשתייך לחוגי השמאל הרדיקליים בישראל. בספרו הקונטרוברסלי מתי ואיך הומצא העם היהודי? (2008) בחר זנד לנתח דוגמה שמאתגרת במיוחד את התזה של בנדיקט אנדרסון. הוא מנסה להוכיח שם שהעם היהודי הוא קהילה מדומיינת. המשימה הזאת היא שאפתנית במיוחד, שכן תהא אשר תהא דעתנו על עמדתו של אנדרסון, אם יש בעולם (המערבי) דוגמה שעומדת בניגוד גמור לתזה שלו, הרי זהו העם היהודי. ואכן, לדעתי (ולדעת רבים אחרים) ספרו של זנד מוציא שם רע למחקר ההיסטורי, ובפרט פוגע בהבחנה היסודית והחשובה כל כך בין אידאולוגיה לבין מחקר אקדמי.⁵ אבל מה שמאפשר לו לעולל את כל זה הוא העמימות האינהרנטית של המושג זהות לאומית.

5 הדבר לא מנע את תרגומו של הספר לעשרים שפות ואת זכייתו בפרסים ברחבי העולם.

אם נמשיך באקטואליה, דוגמה מובהקת במיוחד מהקוטב השני, כזו שמאששת היטב את התפיסה של אנדרסון, היא העם הפלסטיני. הפלסטינים הם עם שמבוסס בעליל על זהות מדומיינת (שכוללת לפעמים הזיות בדיוניות ממש, כמו שיוך לפלשתיים או לכנענים המקראיים, או אפילו לעידנים קדומים יותר),⁶ שנוצרה כמעט יש מאין במונחים היסטוריים.

יש בנותן טעם להצביע כאן על השלכה אופיינית של התפיסה ההסכמית. בפתח ספרו זנד מקדיש את הספר "לזכר תושבי אל-שייח' מואניס אשר נעקרו בעבר הרחוק מהמקום שבו אני חי ועובד בהווה הקרוב". הנימה היא תיאורית ושלווה, ולכאורה נראה שאין הוא אמור לראות בכך בעיה. אם זהויות לאומיות הן מעצם מהותן מדומיינות, אזי זהות מדומיינת אחת דוחקת את רגליה של האחרת. זו באה וזו נעלמת. כך דרכו של עולם. לשיטתו הרי מדובר בעובדות פסיכולוגיות ולא בערכים או באמיתות מטפיזיות, ואפילו לא באמיתות היסטוריות. זהו הצד השני של המטבע הקונוונציונליסטי שרואה את הזהויות הלאומיות כמדומיינות.

המסקנה היא שאם זהות לאומית היא בעצם הסכם שרירותי סובייקטיבי, כי אז אפשר (אם כי לא בהכרח) להסיק מכך שתי מסקנות מהופכות: 1. אין לישויות כאלה שום זכויות אמיתיות. אומות הן יצורים חסרי חוט שדרה, שאין להם קיום מחוץ לדמיונם של אנשים. 2. הזהות הלאומית היא חלק בלתי נפרד מזהותם של אנשים רבים ובעצם אין זהות לאומית אחרת (אמיתית מבחינה מהותית), ולכן העובדה שמדובר בזהות מדומיינת אין בה כדי לומר שמותר לזלזל בתביעות וטענות של ישויות כאלה.

באורח פלא, לא מעטים מבעלי גישה זו מרשים לעצמם להשתמש בה כדי לבקר את הזהות האחת (במקרה של זנד, הישראלית-יהודית) ולהאשימה במיסטיפיקציה של מוסכמה חברתית שרירותית ומדומיינת, המצאת עצמנו לדעת, ובו בזמן מתוך אותה נקודת מבט עצמה מעלים טיעוני הגנה על זכותה של זהות מדומיינת אחרת (הפלסטינית, בדוגמה של זנד). האבסורד מתחדד עוד יותר אם נזכרים שדווקא העם היהודי הוא הדוגמה הפחות מוצלחת והעם הפלסטיני הוא הדוגמה המובהקת ללאומיות מדומיינת. אחזור ואדגיש שאין בכוונתי לדון כאן ביחס הראוי לתביעה של קהילה כזאת להכרה פוליטית, שכן זוהי שאלה נורמטיבית-ערכית-פוליטית. במאמר זה אני עוסק רק בתיאור היסטורי-תרבותי ובביקורת על חוסר קוהרנטיות בדיון.

זהות לאומית: הגישה המהותנית

עד כאן עמדתי על הקונוונציונליזם והבעייתיות שכרוכה בו. אולי דווקא בגלל הקשיים הללו, יש שלוקחים את מושג הזהות הלאומית למחוזות המטפיזיקה. במסגרת התעוררות הלאומיות באירופה, וכך גם בהתעוררות הלאומית היהודית שבאה לידי ביטוי בתנועה הציונית והושפעה מאוד מהרומנטיקה הלאומית האירופית – באות לידי ביטוי תפיסות שלפיהן הלאומיות יסודה בישות מטפיזית כלשהי (העם, הלאום). ביטויים קיצוניים לתפיסה הזאת מופיעים בהגויות פשיסטיות (בגרמניה של היטלר, באיטליה של גריבלדי, אצל ביסמרק, ועוד הרבה לפנייהם). הגישות הללו קיבלו ביטוי

6 ראו בציטוט מכתבתו של אלדד בק (לעיל, הערה 1).

בהגות התורנית של הראי”ה קוק ותלמידיו. אלו אימצו את הרעיון המטפיזי הזה, והפכו אותו לעיקר אמונה יהודי. הניצוץ היהודי, עמום, חבוי, מוכחש ומודחק, ככל שיהיה, הוא שמגדיר את יהדותו של אדם. סגולת ישראל והייחודיות המולדת והגנטית של כל יהודי הפכו להיות כמעט קריטריון בלעדי ליהדות, בעיקר כאשר כל המאפיינים המסורתיים (שמירת מצוות) נעלמו, או לפחות הפסיקו להיות מכנה משותף מוסכם. המונח ”כנסת ישראל” הפך ממטפורה לביטוי אונטולוגי של האידאה המטפיזית היהודית.

אני מציג כאן את הגישה המהותנית כתגובה לזו ההסכמית, אבל על הציר ההיסטורי ברור שהתפיסה המהותנית (גם אם לא תמיד מטפיזית) קדמה לקונוונציונליזם. באופן היסטורי, הגישות הקונוונציונליסטיות הן שעלו בתגובה לגישות המהותניות. אם הגישה המהותנית מזוהה מאוד עם המודרניזם והתערורות הלאומיות, הרי הקונוונציונליזם הוא חלק מ”הביקורת החדשה” הפוסט-לאומית, שכלולה בעמדה המכונה פוסטמודרניזם.

הפרדוקס הבסיסי

עד כאן תיארתי את שתי התפיסות זו כנגד זו. היכן הן מתנגשות? מה ההבדלים ביניהן? דומני כי במישור הזה צפויה לנו הפתעה. אפריורי דווקא בעלי הגישה השנייה, המהותנים, פטורים מלחפש הגדרות לזהות לאומית. הרי לשיטתם כל מי שיש לו זיקה לאידאה המטפיזית (כנסת ישראל) הוא יהודי. אפילו בפולמוס הגיור אנחנו שומעים שוב ושוב על הטיעון של ”זרע ישראל” כבסיס לדרישה להקלות בתהליך הגיור, ולא במפתיע הדברים באים בעיקר מפי חוגים שקרובים לראי”ה קוק. המטפיזיקה היא שמגדירה אותנו כיהודים, ולכן אנחנו פטורים מהיזקקות להגדרות תוכניות. מבחינת הרומנטיקנים המטפיזיים זהות יהודית היא עובדה אמפירית שאינה כפופה לתכנים, לערכים או לכל קריטריון אחר. מובן שבעלי גישה כזאת יכולים לסבור שכל יהודי חייב לקיים את הערכים והמצוות שבתורה, אבל אין לכך קשר להגדרתו כיהודי ולזהותו. כמוכך, גם לפי התפיסות המהותניות-מטפיזיות אפשר להציע מאפיינים שונים של הזהות הלאומית היהודית, אבל לשיטתן אלו מאפיינים קונטינגנטיים, כלומר לא חשובים לצורך הגדרת הלאום. גם מי שאינו מקיים אותם הוא יהודי מעצם השתייכותו לאידאה המטפיזית היהודית. עד כמה שזה בלתי צפוי, שאלת הזהות זרה לחשיבה המסורתית.

לעומת זאת, דווקא בעלי הגישה הקונוונציונליסטית, אלו שאינם מאמינים ברומנטיקה המטפיזית, נזקקים הרבה יותר להגדרות, לקריטריונים ולמאפיינים שלפיהם יוכלו לשפוט מי משתייך לזהות הלאומית הזאת ומי לא. לכן דווקא הם שואלים את עצמם במה אנחנו יהודים. אם לא המטפיזיקה היא שמגדירה אותנו, אז מה כן? אלא שהקונוונציונליסטים אינם מוצאים הגדרה סבירה כזאת, וכך הם מגיעים לתפיסות של זהות מדומיינת. רבים מהם מאמצים הגדרה שאינה נראית כהמשך טבעי של הזהות היהודית כפי שהיא נתפסה באלפי השנים שקדמו לנו. קריאת ספרי עמוס עוז, דיבור בעברית, שירות בצבא ותשלום מסים הגון למדינה, נדרפות בשואה, ואולי גם קבלת השראה ממקורות תורניים, הם המאפיינים של זהות יהודית בימינו. יש

להוסיף לכך את ההיסטוריה המשותפת והגנאלוגיה. הרי מבחינה עובדתית זה ורק זה מה שבאמת מאפיין יהודים בזמננו (אם כי בהחלט לא את כולם). אם כן, גם לשיטתם זהות לאומית היא סוג של עובדה, בדיוק כמו בשיטה המטפיזית, אלא שכאן מדובר בעובדה פסיכולוגית-היסטורית ולא בעובדה מטפיזית.

שתי שאלות מתעוררות ביחס לגישה הקונונציונליסטית:

א. באיזה מובן הזהות הלאומית הזאת היא המשך של מופעיה הקודמים? אם רק הזהות הדמיונית היא הבסיס להמשכיות, אז אין בה די. עלינו להגדיר קודם את הקבוצה ורק אחר כך נוכל לשאול מה המאפיינים שלה. אבל כל עוד לא קיימים המאפיינים, כיצד נגדיר את הקבוצה? זוהי שאלה שנתרת ללא פתרון מספק, ולא ייתכן פתרון מספק עבורה בתמונה ההסכמית. כאמור, גם לבעלי העמדה המהותנית אין פתרון לשאלה זו, אלא שהם אינם מוטרדים ממנה כלל.

ב. האם אכן ההגדרות הללו "עושות את העבודה"? הרי הגדרות אלו לא באמת עומדות במבחן ביקורתי כלשהו. חשבו על ההגדרות שהוצעו למעלה. דיבור בשפה העברית ודאי אינו מייחד את היהודים דווקא, ומנגד יש הרבה מאוד יהודים שאינם מדברים עברית. אפילו הקשר לתנ"ך אינו כזה (הנצרות קשורה אליו בצורה עמוקה הרבה יותר, ויהודים רבים אינם קשורים אליו כלל). תשלום מסים ושירות בצבא בוודאי אינם מאפיינים יהודים דווקא (דרוזים, ערבים, מהגרי עבודה ושאר אזרחים גויים עושים זאת טוב לא פחות). וגם להפך, יש לא מעט יהודים טובים שאינם עושים זאת, ואיש אינו מפקפק ביהדותם. את עמוס עוז והתנ"ך קוראים בכל העולם, גם אם לא בשפת המקור. וכנגד זה, האם ספרות שנכתבת בפולין בזיקה לתנ"ך גם היא יהודית? או מה נשאר?

חשוב כאן לציין שבוודאי יש תכונות אופי יהודיות, כפי שאפשר לדבר על אופי קולקטיבי של עמים רבים אחרים. אבל תכונות אופי אינן זהות לאומית. יתר על כן, כדי לדבר על תכונות אופי יש להגדיר קודם את הקבוצה שניחנה בה. הרי יש אנשים רבים בעולם שניחנו באופי שיכול להיות כלול בהגדרה אופי יהודי, ובכל זאת איש לא יאמר שהם יהודים. רק אחרי שאנחנו יודעים מיהו יהודי, נוכל להתבונן בקבוצת היהודים ולשאול אם יש תכונות אופי שמאפיינות אותם. יש גם היסטוריה יהודית ומוצא משותף, אבל אלו פשוט עובדות. קשה לראות בכל אלו ערך, ולא ברור מדוע כל זה נתפס כבעיה קיומית וכמשהו שזקוק להגדרה. מבחינה עובדתית נכון שלרוב היהודים יש מוצא והיסטוריה משותפים במובן כלשהו. ובכן, האם יש מקום לתביעה ממישהו להיות יהודי, במובן של גנאלוגיה והיסטוריה? אם הוא יהודי הוא יהודי, ואם לא – אז לא.

אם כן, גם אם נהיה פתוחים וגמישים מאוד, עדיין קשה להצביע במדויק על קריטריון חד להגדרת מיהו יהודי לאומי במובן ערכי בגישה ההסכמית. שמה עלינו לאמץ את השיטה שמקובלת בדיאגנוסטיקה פסיכולוגית (ולפעמים גם רפואית), ולפיה קיום של מספר מסוים של מאפיינים מתוך רשימה נתונה ישמש הגדרה משביעת רצון לזהות יהודית? כפי שהראיתי למעלה, קשה לראות גם בכך קריטריון מספק. האם מישהו מאתנו יכול לתת רשימה כזאת? האם מישהו מאתנו יכול לנמק מדוע נדרשות דווקא שש מתוך רשימת התכונות הזאת, ולא שבע או חמש? ומעל הכול, האם באמת

הקריטריון הזה יצליח להבחין בין יהודים ללא יהודים בצורה אמינה? די ברור שלא (ראו דוגמאות למעלה).

בגלל הבעייתיות הזאת, רבים מהקונוונציונליסטים שבים כאן למחוזות הגנטיקה ההלכתית, כלומר גם הם מחפשים את הזהות היהודית באם. אחרים יתלו זאת בתודעתו האישית של האדם: יהודי הוא מי שחש יהודי ומצהיר על עצמו שהוא יהודי.⁷ המעגליות והריקות המובנית של ההגדרה הזאת אינן מפריעות לקונוונציונליסטים. הסכמיות מוכנה לקבל כל מוסכמה שהיא, תהא מעגלית או חסרת תוכן כאשר תהא. תוקפה הוא מעצם העובדה שהסכימו עליה. אך צפוי הוא שקהילה מדומיינת תהיה מוכנה לבסס את זהותה על קריטריונים מדומיינים. מעבר לכל הטיעונים הללו, עדיין מדובר או בעובדות או בטענות ריקות, והדבר בוודאי אינו מסכיר את המתח האקזיסטנציאלי סביב הסוגיה הזאת.

הרב שך בנאמו שמצוטט למעלה תוקף את הגדרת הזהות היהודית, ועושה זאת במונחים הלכתיים. בעצם הוא מציג סוג של עמדה מהותנית, אבל לא בהכרח מטפיזית (זהות לאומית במונחים של מחויבות לערכים מסוימים). תגובתו של הרבי מלובביץ' לנאום השפנים של הרב שך מתוארת בוויקיפדיה כך (בערך ”נאום השפנים והחזירים“):

הרבי מלובביץ', בר פלוגתא של הרב שך במשך שנים רבות, הגיב לנאום בנאום משלו, שאותו נשא בשבת שלאחר מכן בבית מדרשו. הרבי אמר כי אין כל רשות לאף אדם לדבר נגד העם היהודי. התפיסה היהודית היא ש”ישראל אף על פי שחטא ישראל הוא”, בני ישראל הינם ”בנו יחדו” של אלוהים וכל המדבר בגנותם כמדבר בגנותו של האל. יש לסייע לכל יהודי לקיים את כל מצוות הדת, אך בשום אופן לא לתקוף אותו. הרבי הגדיר את בני דורו כ”אודים מוצלים מאש”, וכ”תינוקות שנשבו”, שאין הם אשמים בידיעותיהם וביחסם ליהדות.

זוהי דוגמה לתגובה מהטיפוס המטפיזי. לעומת זאת, הנשיא דאז, חיים הרצוג, ביטא את התגובה הקונוונציונליסטית לדברי הרב שך, כאשר תהא כיצד ניתן לפקפק ביהדותם של הקיבוצניקים מיובלי הידיים שהקימו את המדינה ושירתו בצבא במסירות רבה. אז למה מתכוון הרב שך? הוא אינו מקבל את המטפיזיקה, וגם אינו מוכן להיות קונוונציונליסט. האם יש אפשרות שלישית?

האם מושגים שאינם ניתנים להגדרה אינם קיימים?

המסקנה המתבקשת היא שהמושג זהות לאומית יהודית אינו ניתן להגדרה. אפשר כמובן להציע הגדרות שונות, כל אחד לפי מידת היצירתיות שלו, אבל ודאי אי אפשר להסכים על הגדרה, ולפחות לגבי רוב הקבוצות לא נראה שהן יוציאו את מי שאינו

7 למיטב זיכרוני גם הנשיא דאז, חיים הרצוג, בתגובתו לנאום השפנים, כמו רבים אחרים עד ימינו, הזכיר את ה”קריטריון” הזה. כל מי שניחן במעט רגישות לוגית עומד משתומם לנוכח התופעה המרתקת הזאת. אנחנו רוצים להגדיר את המושג יהודי, ועושים זאת באופן הבא: כל a שאפשר להציב אותו במקום X בהגדרה ”X שחש עצמו X”, הוא יהודי. לפי הגדרה זו כל יצור בעל מודעות עצמית שאינו משקר לעצמו הוא יהודי (בדקו את קבוצת ההצבה).

עונה להגדרתן מכלל ישראל (כל עוד אמו יהודייה). האם משמעות הדבר היא שזהות כזאת היא בהכרח מדומיינת, כלומר שזהות יהודית לא באמת קיימת? האם האופציה היחידה למטפיזיקה או לפורמליזם ההלכתי היא הנרטיביזציה? איני משוכנע בכך. שאלה זו לוקחת אותנו למחוזות פילוסופיים שאין כאן המקום להיכנס אליהם, ולכן אנסה רק לגעת בהם בקצרה. אנחנו משתמשים במושגים עמומים רבים: אמנות, רציונליות, מדע, דמוקרטיה ועוד. אולם משעה שאנחנו ניגשים להגדיר מושג כזה אנחנו נתקלים בבעיות דומות לאלו שתוארו כאן. רבים מסיקים מכאן מסקנה שמושגים אלו הם מדומיינים, ואף בונים סביב זה ארמון פוסטמודרני מפואר (הזיקה המושגית לרב שג"ר אינה מקרית). דוגמה מובהקת לכך היא ספרו של גדעון עפרת, הגדרת האמנות (1973), שמציע עשרות הגדרות שונות למושג אמנות ושולל אותן אחת לאחת, עד שבסוף הוא מגיע למסקנה שאמנות היא מה שמוצג במוזיאון (!). לעומת זאת רוברט מ' פירסיג, בספר הפולחן שלו זן ואמנות אחזקת האופנוע (1974), מתאר מסע מטפורי של פרופסור לרטוריקה בשם פיידרוס, שמצוי במרדף אחרי הגדרת המושג איכות. בשלב כלשהו הוא זוכה להארה, ומסיק שהפילוסופיה היוונית גרמה לנו לאשליה כאילו לכל מושג חייבת להיות הגדרה, ומושג ללא הגדרה פשוט אינו קיים (הוא מדומיין). אבל מושג כמו איכות כנראה אינו ניתן להגדרה, ובכל זאת הוא ממאן לקבל את המסקנה שמדובר במושג שאין לו תוכן אמיתי. מוסכמה גרידא. הרי ברור בעליל שיש חיבורים איכותיים ויש חיבורים שאינם כאלה. בה במידה, יש יצירות אמנות ויש יצירות בעלות ערך אמנותי ירוד. המסקנה היא שהמושגים כמו איכות או אמנות, אף שקשה ואולי בלתי אפשרי להגדיר אותם, בכל זאת קיימים. הם אינם בהכרח מדומיינים. נראה שטענה דומה אפשר להעלות גם בהקשר של זהות לאומית. אפשר לקבל את התזה המהותנית שיש זהות לאומית בלי להיזקק למטפיזיקה. יש לזהות הלאומית מאפיינים שונים וקשה להציע לה הגדרה, ובכל זאת אין מדובר בהכרח בדמיונות או במוסכמות, וגם לא בהכרח במטפיזיקה. זה יכול להיות מושג ריאלי אמורפי שקשה או בלתי אפשרי להגדיר אותו. דומני שגישה מהותנית דומה מונחת בבסיס תפיסתו של הרב שך (אם כי הוא מציע הגדרה הלכתית, ואינו מקבל את אפשרותה של הגדרה לאומית חלופית). הוא טוען שיש הגדרה מהותית לזהות יהודית, ואף תובע מאנשים תביעות על בסיסה. מנגד, הוא אינו רואה במטפיזיקה אלטרנטיבה מספקת. כשלעצמי, איני נוטה לחשוב כך. ללא מטפיזיקה איני רואה כיצד אפשר לדבר על ישות לאומית במובן האונטולוגי. אבל ברי לי שרבים חולקים עליי בזה.

מסקנות

עד כאן הפילוסופיה. אבל כעת באה השאלה הבאה: מדוע בכלל כל זה חשוב? למה לנו להגדיר, או אפילו לנסות להבין, את הזהות היהודית? תשובתי היא שאין זה חשוב כלל. אין שום השלכות לשאלה הזאת, והיא לכל היותר עניין לניתוח אינטלקטואלי (בדרך כלל עקר, ואולי אפילו ריק מתוכן). אם יותר לי לחטוא בפסיכולוגיה של כורסה, החיפוש אחר זהות יהודית הוא ביטוי לתחושת מחויבות לדת ולהיסטוריה היהודית בלי מוכנות לממש אותה בפועל. אנשים מחפשים אלטרנטיבות לזהות שהייתה פעם

דתית, כדי שהם יוכלו לחוש יהודים לאחר השלת הזהות והמחויבות הדתית. לשם כך הם ממצייאים שאלות חדשות ומושגים חדשים, ומשקיעים מאמץ ניכר וחסר תוחלת בפענוחם.

לדעתי אין שום אפשרות לדון דיון אינטליגנטי בזהות היהודית, ובוודאי לא להגיע להכרעות לגביה, וזה גם לא ממש חשוב. אם מדובר בקונוונציה, אז מדוע להתווכח על הסכמים? יחתום כל אחד על ההסכמים שנראים לו. אם מדובר במטפיזיקה, איני רואה כיצד היא נגישה לדיון וויכוח. וגם אם נקבל תפיסה מהותנית של זהות לאומית (להבדיל מזהות הלכתית) יהודית, הדבר שוב אינו נגיש להגדרות, לוויכוח, ובוודאי לא להכרעה מוסכמת. מדובר בהצעות סמנטיות שחלק ניכר מהן אינן מבוססות, ואחרות ממש ריקות מתוכן, או אינן עומדות במבחן סבירות כלשהו. יתר על כן, כפי שציינתי אין לכל זה שום משמעות מעשית. אלו התחבטויות פסיכולוגיות של אנשים עם עצמם, ותו לא מדי.

הוויכוח המיותר וחסר החשיבות הזה משמש כיום בעיקר לניגוח היריב. מי שמעוניין לקדם רעיונות סוציאליסטיים מסביר לכולנו שהיהדות הייתה מאז ומעולם סוציאליסטית, ומי שאינו כזה - אינו יהודי. אחרים שמעוניינים ברעיונות מיליטריסטיים מנפנים גם הם ביהדות ובהזות היהודית. כך לגבי דמוקרטיה, שוויון, קפיטליזם, חירות, פתיחות, כפייה, צדקה וחסד, צדק חברתי, וכל שאר ערכים נעלים. בקיצור, יהדות היא אור לגויים, אלא שטיבו של אותו אור שנוי במחלוקת מהותית שאינה ניתנת להכרעה. שלא כמחלוקות אחרות, שיכולות להיות דרכים לבירורן ויכול גם להיות ערך כלשהו בהן, המחלוקת באשר לזהות יהודית באופן עקרוני אינה ניתנת להכרעה ואינה חשובה בשום מובן.

דבר אחד ברור לגמרי מבחינה לוגית: שום ערך מן הערכים האלה (סוציאליזם, מיליטריזם, צדק חברתי, שוויון, חופש וכדומה), או כל ערך אחר, אינו יכול לשמש רכיב מהותי, הכרחי או מספיק, בהגדרה של זהות יהודית. מי שמאמין בכל אחד מהערכים הללו או בכל שילוב שלהם יכול להיות גוי מהודר לכל הדעות וללא חולק. אין שום מניעה שיהיה גוי סוציאליסט, דוגל בשוויון או בחופש, מיליטריסט או מי שאינו כזה. בה במידה יש לא מעט יהודים כשרים שאינם דוגלים בדבר מכל אלו. לכן כל אלו אינם קריטריונים רלוונטיים לזהות יהודית, גם אם יקרה הבלתי ייאמן (ואל חשש, ככל הנראה זה לא יקרה) ומישהו יצליח להוכיח מהמסורת ומהמקורות היהודיים שאחד מכל אלו הוא אכן חלק מתוכנה של הזהות הזאת.

זהות יהודית בזמננו

המסקנה היא שהדיון על זהות לאומית הוא עקר וחסר כל ערך. כפי שכבר הזכרתי, הדבר נכון גם באשר לזהות דתית. כל מי שנולד לאם יהודייה או שהתגייר כהלכה חייב לקיים את מצוות התורה ודברי חכמים ולא לעבור עברות. זה הכול. ההגדרות של האדם, זהותו, ושאר ירקות - כל אלה הם עניין סובייקטיבי, יהא אשר יהא: פסיכולוגי, מטפיזי, קונוונציונליסטי, או אולי אפילו מהותני אמורפי (שאינו ניתן להגדרה). כל האפשרויות יכולות להיות נכונות, ולכן גם אין שום טעם לדון בהן.

הבה נחשוב מה יכולה להיות ההשלכה של דיון כזה: שמישהו ירגיש סיפוק שהוא יהודי טוב? הרגשה טובה היא עניין לפסיכולוגים. דיונים על זהות במובן הערכי הם סמנטיקה עקרה וריקה מתוכן, ולכן מיותרים. אם תינתן השלכה קונקרטיה שעבודה אנחנו מעוניינים בהגדרת הזהות, או אז יהיה אפשר (אולי) לדון בשאלות הרלוונטיות לגביה. אבל כל עוד מדובר בדיון כללי, יגדיר לעצמו כל אחד את יהדותו כרצונו. גם אם אחד צודק והשאר טועים, השאלה הזאת אינה צריכה לעניין אף אחד, למעט כמה חוקרים אקדמיים שמתפרנסים מניתוחים סמנטיים כאלה. עם זה, מדוע שאפריע למאמץ ההרואי והעקר הזה? סזיפוס גם הוא חלק מהזהות התרבותית שלנו...⁸

8 ייתכן שכך עלינו להבין גם את מסקנתו הנ"ל של גדעון עפרת. אולי הוא אינו מתכוון לומר שאין דבר כזה ששמו אמנות, אלא רק להראות שהדיון עליה מיותר ועקר.